2017-18

नॅक पुनर्मूल्यांकित A ग्रेड

|| नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ||

RNI No.MAHAUL03008/13/182012-TC
ISO-9001:2008 प्रमाणित

पार्थ विद्या प्रसारक मंडळाचे

## बाबुजी आव्हाड महाविद्यालय

पाथर्डी, जि.अहमदनगर (महाराष्ट्र).

(सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाशी संलग्नित)

व

## विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

यांचे संयुक्त विद्यमाने

## दोन दिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्र

पॉवर ऑफ नॉलेज
विशेषांक
जानेवारी २०१८

ISSN-2320-4494
UGC approval
No. 45681

# दलित साहित्य : एक चिंतन

संपादक
डॉ. सुभाष शेकडे
डॉ. अशोक डोळस

१५) दलित साहित्याची पूर्वपीठिका :
संत चोखामेळा व त्यांचा परिवार / १३५
– प्रा.डॉ. संदीप तापकीर
१६) साठोत्तरी साहित्य प्रवाह : नियतकालिकांचे योगदान / १४०
– प्रा. अरविंद भराडे
१७) दलित साहित्याचा साठोत्तर साहित्य प्रवाहावरील प्रभाव / १४४
– प्रा.डॉ. रामचंद्र झाडे
१८) दलित साहित्य आणि आंबेडकरी चळवळ / १४७
– रमेश कचरे
१९) दलित साहित्य आणि आंबेडकरी चळवळ / १५२
– प्रा. स्वाती निकम
२०) दलित कवितेचे बदलते परिमाण : खोपा आणि झेंडा / १५७
–प्रा.डॉ. ललित अधाने
२१) दलित साहित्य आणि संत साहित्य / १६८
– प्रा.डॉ. सी. एस. आवारे
२२) दलित साहित्याची वैश्विकता / १७४
– प्रा.डॉ. एन. डी. चौधरी
२३) दलित कविता आणि जलजाणिवा / १७७
– प्रा.डॉ. उज्ज्वला भोर
२४) मराठवाड्याची दलित कविता / १८६
– प्रा.डॉ. संतोष देशमुख
२५) समकालिन दलित काव्यातील स्त्री वेदना / १९१
– प्रा.डॉ. रामकिशन दहिफळे
२६) दलित साहित्य : स्थिती आणि दिशा / १९५
– प्रा.डॉ. मनोहर सिरसाट
२७) मराठी दलित कवितेची वाटचाल / १९९
– प्रा. बाळासाहेब कटारे
२८) दलित साहित्य व संतसाहित्य : एक अनुबंध / २०७
– प्रा. अनिता भद्रे
२९) दलित साहित्य आणि संतसाहित्य / २१४
– प्रा. मंगला पाटील

# दलित साहित्य आणि संत साहित्य

– प्रा. डॉ. सी. एस. आवारे
(मराठी विभाग प्रमुख) कला व विज्ञान महाविद्यालय, चौसाळा
ता. जि. बीड. मो. ९४२२८१४६००

जीवन आणि साहित्य यांचा फार जवळचा संबंध आहे. कोणत्याही साहित्यांच्या निर्मितीची बीजे जीवनातील वास्तवात असतात आणि जीवनाच्या जडणघडणीत साहित्याचा महत्त्वाचा वाटा असतो. एवढेच नाही तर समाज आणि संस्कृती यांच्या घडणीमध्ये साहित्याचाही वाटा असतो. याचे कारण असे की, साहित्याचा निर्माता असलेला कवी किंवा लेखक हा स्वतःच समाजाचा एक घटक असतो. म्हणूनच समाजातील बदलाचा व परिवर्तनाचा परिणाम त्याच्यावरही होत असतो. त्याच्यावर होणारा परिणाम इतरांपेक्षा अधिक होत असतो, कारण तो इतरांच्या तुलनेत अधिक संवेदनशील व सर्जनशील असतो. प्रत्यक्ष जीवनातील स्थिती, गतीचे प्रतिबिंब त्याने निर्माण केलेल्या साहित्यात उमटते. तो त्याच्या मनात उटणारी भाववलये, विचारवलये त्याच्यापरीने तो त्याच्या साहित्यात नोंदवीत असतो. याला दलित लेखक व संत साहित्यिक देखील अपवाद नाहीत.

साहित्य ही मानवी मनाची निर्मिती असते. मन प्रवाही असते. मनाच्या आजूबाजूचे वास्तव, समाज सारेच प्रवाही असते. मानवी मन, त्यांचे विचार, त्यांच्या भावना आणि आजूबाजूचा समाज व वास्तव यांच्या परस्पर सबंधांना कलापूर्ण भाषेत व्यक्त केले की साहित्याची निर्मिती होते. या साहित्य निर्मितीला विशिष्ट साहित्य प्रवाहाचे स्वरूप प्राप्त होते. दलित साहित्याचा प्रवाह हा त्यापैकीच एक आहे.

महाराष्ट्र ही थोर समाज सुधारकांची भूमी आहे, तसेच ती संतांचीही भूमी आहे. विविध जाती धर्माचे अनेक संत महाराष्ट्रात होवून गेले. ज्ञानेश्वर व नामदेवांनी वारकरी पंथाचा पाया घातला. तर तुकारामांनी त्यावर कळस चढवला. म्हणूनच 'ज्ञानदेवे रचिला पाया । तुका झालासे कळस ।' असे वारकरी संप्रदायाच्या

उभारणी बाबत म्हटले जाते. वारकरी पंत हा सर्व संग्राहक आहे. त्याने संकुचित सांप्रदायिकता कधीच बाळगली नाही, प्रतिकांचा दुराग्रह धरला नाही. वारकरी पंथात विठ्ठल भक्तीचा महिमा विशेष आहे यात काही आश्चर्य नाही. कारण पंढरीच्या या विठ्ठलाने महाराष्ट्रातील साधूसंतांना ४०० वर्षे ग्रंथलेखनाची व कवित्वाची स्फुर्ती दिली आहे. लक्षावधी शूद्रातिशूद्रांना या दयामय दैवताने आत्मोद्धाराची प्रेरणा दिली आहे, बंधुभावाचे पाठ दिले आहेत. परमेश्वर हा सर्वव्यापी आहे व तो विविध रूपांनी नटलेला आहे. म्हणून भक्ती संप्रदायात उपासकांची भावनाच मुख्य आहे व प्रतिमा गौण आहे. त्यामुळे राम, कृष्ण, दत्त, शिव इत्यादी देवतांच्या भक्तांना वारकरी संतांनी आपल्यात सामावून घेतलेले दिसून येते.

वारकरी पंथाने सर्वसमावेशक व धर्मनिरपेक्ष भूमिका स्वीकारल्यामुळे अनेक जातीधर्माचे, पंथाचे लोक या वारकरी पंथात सामील झाले. त्याचा परिणाम म्हणून संत चोखामेळा, नरहरी सोनार, गोरा कुंभार, सावता माळी, सेना न्हावी, कान्होपात्रा इत्यादी विविध जातीतील संत वारकरी पंथांच्या पताकाखाली एकत्र आले. हे विविध जातीतील संत गृहस्थाश्रमी व कुटूंब वत्सल होते. ते आपले व्यवसाय प्रामाणिकपणे व निर्वेधपणे करत होते. हे गावगाड्यातील बारा बलुतेदारांपैकीच एक होते. त्यामुळे हे लोकांपासून कधीच फटकून वागले नाहीत. म्हणूनच त्यांच्याबद्दल लोकांना ते आपल्यापैकीच एक आहेत असा विश्वास वाटत होता. 'नाही संतपण मिळत ते हाटी । हिंडता कपाटी रानीवनी।' याबद्दल त्यांना शंका नव्हती. म्हणून संन्यास धर्माचे बंड त्यांनी माजविले नाही, की जैन, लिंगायत व महानुभव या पंथातल्या प्रमाणे यती, जंगम किंवा महंत यासारखा वेगळा संतांचा वर्गही काढला नाही. महानुभपंथीय लोक समाजापासून दूर स्थळी जावून राहिल्यामुळे समाजाचा व त्यांचा दैनंदिन व्यवहारातील संबंध तुटला, त्यामुळे लोकांना महानुभव पंथाबद्दल हवी तेवढी आपुलकी व विश्वास वाटला नाही. वारकरी पंथाचे मात्र तसे झाले नाही. 'नटखट यावे शुद्ध होऊनी जावे । दवंडी पिटी भावे चोखामेळा ।' ही चोखामेळ्याची दवंडी समाजातील अठरापगड जातींना अध्यात्मिक क्षेत्रात सारखाच दर्जा मिळवून देणारी असल्याने विविध जाती धर्मातील हजारो लोकांनी वारकरी पंथाची कास धरल्याचे दिसून येते.

ज्ञानेश्वर, नामदेवांनी हाती घेतलेल्या धार्मिक प्रबोधनाच्या कार्यामुळे महाराष्ट्रात जागृतीचे व उत्साहाचे वातावरण निर्माण झाले. समाजाच्या निरनिराळ्या थरातून वारकरी संप्रदायाची बिरुदावली धारण करणारे अनेक निष्ठावंत भक्त उदयाला आले. स्त्री-शूद्राबरोबर अस्पृश्यांनाही वारकरी संप्रदायाचे द्वार खुले

होते. त्यामुळे महार जातीतील कितीतरी भाविक जन या भक्तीमार्गाकडे वळले. या भक्त मंडळापैकीच महार जातीतील चोखामेळा हे एक होत. बहुतेक सर्वच संतांनी थोडे बहुत अभंग लिहिलेले दिसून येतात. त्यास चोखामेळा देखील अपवाद नाहीत. त्यांनी देखील काही अभंगाची निर्मिती केलेली दिसून येते. भक्तिमार्गाकडे एकटे चोखामेळाच नव्हे तर सर्व कुटूंबच विठ्ठल भक्तीत रंगून गेले होते. त्यांची पत्नी सोयराबाई, बहिण निर्मळा, मेहुणा बंका व मुलगा कर्ममेळा हे सर्वजन प्रपंचाचे काबाडकष्ट उपसत असतानाच नित्यनेमाने व भक्तिभावाने पांडुरंगाचे नामस्मरण व गुण संकीर्तन करीत होते. या अति शूद्रांच्या संसारात सुखाचे व आनंदाचे क्षण फारच कमी होते. हे न सांगताही समजण्यासारखे आहे.

**मृत्युलोकि सुखाची कहाणी । आईकैजैल कणांचां श्रवणी ।।**

असे संत ज्ञानेश्वर म्हणतात.

**काय हे सुख किती या यातना । सोडवी नारायणा यातोनियां ।।**

या चोखामेळाच्या उद्गारावरून त्यांच्या दुःखी जीवनाची कल्पना येते.

दुःख निवारणासाठी त्यांनी नाना प्रकारचे रूढ मार्ग अनुसरले पण त्याचा काहीही उपयोग झाला नाही. अखेर चंद्रभागेच्या वाळवंटावर त्यांना आशेचा एक किरण दिसला आणि पंढरपूरच्या भक्तिवाळवंटात त्यांचे मन विसावले. विठ्ठलाच्या दर्शनाने त्यांचा शिणभाग नाहीसा होऊन त्यांना भक्तिसुखाचे आगळे-वेगळे समाधान लाभले. चोखाच्या रूक्ष व अर्थशून्य जीवनात हरि भक्तिचा मळा फुलल्याने त्यांना आगळे-वेगळे समाधान मिळाले व प्रपंचाचे ओझे आता हलके वाटू लागले. भक्तिपंथातही आत्म प्राप्तीसाठी गुरूची भेट व अनुग्रह हे आवश्यक असल्याने नामदेवांनी चोखामेळ्याच्या शिरावर वरदहस्त ठेवला व त्यांना नाममंत्राची दीक्षा दिली. 'मागेपुढे देव रिता ठाव कोठे । हृदयीच भेटे देही देव ।' हे तत्त्व गुरूकृपेमुळे त्यांच्या अंतःकरणात बिंबले व त्यांना परमात्म्याचा साक्षात्कार झाला.

महार हा गावकीतील वतनदार, सरकारी गावकामगार. बलुतेदारांच्या पहिल्या ओळीत त्याची गणना होते. महार वतन सामुदायिक असल्याने ते आपापसात वेसकरकी, गावकी व घराची कामे वाटून घेत. गावातील सरकारी सर्व कामे महारांनाच करावी लागत, शिवाय रयतेची खाजगी कामे ही तेच करत. थोडक्यात महार म्हणजे गावकीचे व घरकीचे पडेल ते काम करणारा हरकाम्याच होता. एवढे करूनही स्पर्श-अस्पर्शतेच्या कल्पना त्याकाळी भयंकर जाचक होत्या. या दलितांना सवर्णाचा स्पर्श होवू नये म्हणून या महार-मांगांची वस्ती गावापासून दूर ठेवण्यात येई. त्याकाळी समाजात खाण्यापिण्याबाबतचे निर्बंध इतके कडक होते की, गाव भोजनाच्या प्रसंगी स्पृश्य व अस्पृश्य लोकांच्या जेवण पंक्ती

वेगवेगळ्या मांडल्या जात असत. त्यामुळे समाजात प्रत्येक बाबतीत दलितांना बहिष्कृतच जीवन जगावे लागत होते. सवर्णाच्या पाणवठ्यावर त्यांना पिण्याचे पाणी देखील भरता येत नसे. अस्पृश्यांना त्याकाळी देवळात देवदर्शनासाठी जाण्याची मुभा नव्हती. कळसाला दुरूनच जोहार करून देवदर्शनाची भूक त्यांना भागवावी लागे. दुरून कळस पाहिला की देवदर्शनाचे पुण्य त्यांना लाभते, अशा अर्थाची ओवी ज्ञानेश्वरीत आहे.

**लोकिं तऱ्ही आथी ऐसे । जे दूरौनी कळशु दीसे । भेटीचि हातबसे । देवतेचिये ।** हीच ती ओवी आहे. या ओवीच्या उल्लेखावरून अस्पृश्यांकडे पाहण्याचा उच्चवर्णीयांचा तत्कालीन दृष्टिकोन दिसून येतो.

गावगाड्याची इतकी गलिच्छ कामे करूनही अस्पृश्यांच्या कपाळावरील यातिहीनत्वाचा कलंक कधी पुसला गेला नाही. उलट त्यांचे घरदार, खाणे-पिणे, पोषाख, रितिरिवाज यावर जाती संस्थेचे निर्घृण नियंत्रण होते. 'भेटलिया नारी। चोखी अथवा महारी।' या ज्ञानेश्वरीच्या उक्तीत अतिशय हीन म्हणून महार स्त्रीचा उल्लेख केला आहे. दुसऱ्या एका संदर्भात 'कायी व्दिजु अंत्यजु घृष्टि। अंत्यजु नोव्हे।' म्हणजे अंत्यजाच्या संपर्काने ब्राह्मण अंत्यज होत नाही का ? असा सवाल ज्ञानेश्वरांनी केला आहे. 'महारवाडाहौनि धर्म काढावा' या चक्रधार सूत्रात महारवाड्यासारखे दुसरे अपवित्र स्थान नाही असा अर्थ घेतला आहे.

चोखामेळ्यांच्या अभंगात त्यांची जाती विशिष्ट परिस्थिती प्रतिबिंबित झालेली पहावयास मिळते. वेद अध्ययनाच्या बाबतीत शूद्रांची व अतिशूद्रांची स्थिती सारखीच होती. पण अस्पृष्यतेच्या अनिष्ट रूढीमुळे महार-मांगांना अत्यंत अपमानकारक जिणे कंठावे लागत होते. चोखामेळ्यांनी आपल्या जाती हीनत्वाचा उल्लेख अभंगात जागोजागी केला आहे. 'माझा देह अमंगळ आहे, वाणी अशुद्ध आहे, कोणी मला जवळ येवू देत नाही, सर्वजन माझा धिक्कार करतात.' अशी खंत चोखा व्यक्त करतात.

**अवघ्या वर्णामाजी हीन केली जाती । विटाळ विटाळ म्हणती क्षणोक्षणी** ।। अशा शब्दात त्यांनी देवापुढे आपल्या जीवनाची दुर्दैवी कहाणी सांगितली आहे.

त्याकाळी हिंदू समाजात सोवळ्या-ओवळ्यांचे व शिवाशिवीचे मोठे प्रस्थ होते. पंढरपूरसारख्या पवित्र क्षेत्रात रोजच्या रोज देवदर्शनास जाताना चुकून कुणाला आपला धक्का (स्पर्श) होईल या भितीने त्यांना किती जपून चालावे लागत असेल याची कल्पनाच न केलेली बरी. दुसऱ्याचे मन कधीही न दुखवणाऱ्या या सत्वशील भक्ताला शुद्धा-शुद्धतेच्या अशा भ्रामक समजुतीमुळे फार मोठा

मन:स्ताप भोगावा लागला आहे. पांडुरंगाच्या पायावर लोटांगण घालण्याची कितीही त्यांची इच्छा असली तरी त्यांना सामाजिक बंधनामुळे देवळात जाणे शक्य नव्हते.

**आत जाऊन घ्यावे दर्षन । हा अधिकार नाही त्याकारण ।**

असे महिपतींनी त्यांच्या नित्यक्रमाचे वर्णन केले आहे. महाद्वारात उभे राहूनच त्यांना पांडुरंगाची करुणा भाकणे भाग होते. 'गहिवरूनी चोखा उभा महाद्वारीं', किंवा 'उभा राहुनि महाद्वारी। चोखामेळा दंडवट करी।'

खरे पाहिले तर विटाळाचे मुख्य कारण पंचमहाभूतात्मक देहच आहे. म्हणून या त्रिगुणात्मक लोकचरितात, मनुष्यमात्राच्या शरीरयात्रेत जन्मापासून मृत्यूपर्यत आदिअंती विटाळच साचून राहिला आहे. त्यापासून कोणीही मुक्त नाही. असा चोखामेळ्यांचा दृष्टिकोन होता. म्हणून 'विटाळा परते आहे कोण?' असा मुलगामी प्रश्न ते उपस्थित करतात. आत्म्याचा विचार केला तर तो स्वभावत:च निर्विकार आहे, सोहळ्या-ओवळ्याच्या पलिकडे आहे. जीवदशेची उपाधी असेपर्यंतच विटाळाची कल्पना संभवते. तिचा निरास झाल्यावर द्वैतभाव आपोआप विरून जातो. मग विटाळ कुणाला आणि कशाचा ?

**जीव उपाधि भक्ती वंद्य तेथे भेद जन्मला ।।**

**मुळीच चोखामेळा नाही । कैचा राही विटाळ ।।**

या चोखामेळ्याच्या उक्तीत हाच अर्थ अभिप्रेत आहे.

मोठमोठे धर्मशास्त्रज्ञ अंधश्रद्धेच्या व संकुचित वृत्तीच्या आहारी जातात, याचा त्यांना विशाद वाटे. नीच जातीच्या स्पर्शाने पतितपावन परमेश्वर कसा विटाळतो हे कोडे त्यांना उलगडत नव्हते. 'कोण तो सोवळा । कोण तो वोवळा । दोहीच्या वेगळा विठ्ठल माझा ।' असा विश्वास त्यांना वाटत होता. पण प्रत्यक्ष व्यवहारात रोजच्या रोज त्याला तडे जात होते. ऐक्य भावाचे तत्त्वज्ञान आणि भेद बुद्धीचा आचार यातील विसंवाद त्यांचे अंत:करण पिळवटून टाकत होता. समाजातील पाखंडी लोक चोखामेळ्यांना महार म्हणून पदोपदी धिक्कारीत असत. अशा बहिर्मुख वृत्तीच्या लोकांना चोखामेळा म्हणत, 'माझे शरीर अमंगळ असेल, पण माझी भक्ती शुद्ध आहे.'

**ऊस डोंगा परि रस नव्हे डोंगा । काय भूललासी वरलिया अंगा ।**

**चोखा डोंगा परि भाव नव्हे डोंगा। काय भूललासी वरलिया अंगा ।**

सामाजिक विषमतेमुळे होणाऱ्या मानखंडनेची दाहकता चोखामेळ्यांच्या अंत:करणाला सदोदीत जाणवत होती.

अशा कसोटीच्या प्रसंगीही या उदारचरित संताने आपली बुद्धी स्थिर

ठेवली, मन:शांती कधीही ढळू दिली नाही. महारांच्या वेठबिगारीची पद्धत त्याकाळी सर्वत्र रूढ होती. मंगळवेढ्याचे गावकुस (वेस) बांधण्यासाठी अनेक महार वेठीस धरून तेथे जबरदस्तीने नेले होते. त्यात चोखामेळाही होते. ते वेशीचे बांधकाम चालू असताना वेस अचानक कोसळून त्याखाली काही महार चिरडून, दम कोंडून मरण पावले, त्यातच संत चोखामेळा यांचाही करुण अंत झाला.

**संदर्भ ग्रंथ :–**


१) दलितांची आत्मकथने – संकल्पना व स्वरूप – डॉ. वासुदेव मुलाटे

२) संत वाङमयाची सामाजीक फलश्रुती – प्रा. गं. भा. सरदार

३) तुकारामांची अभंग गाथा

४) ज्ञानेश्वरी

५) सुत्रपाठ आचार

६) महिपती भक्ती विजय

७) सकल संत गाथा – चोखामेळा


●●●

नॅक पुनर्मूल्यांकित 'A' दर्जा

ISO-9001:2008 प्रमाणित

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

पार्थ विद्या प्रसारक मंडळ

पार्थ विद्या प्रसारक मंडळाचे,

# बाबुजी आव्हाड महाविद्यालय, पाथर्डी जि.अहमदनगर (महा.)

## सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे संलग्नित
## व
## विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

यांच्या संयुक्त विद्यमाने

# प्रमाणपत्र

## दोन दिवसीय राष्ट्रीय मराठी चर्चासत्र

# दलित साहित्य : एक चिंतन

दि.१२ व १३ जानेवारी २०१८

प्रमाणित करण्यात येते की प्रा./डॉ./श्री./श्रीम. सी. एस आवारे

यांनी १२ व १३ जानेवारी २०१८ "दलित साहित्य : एक चिंतन " या विषयावर आयोजित दोन दिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्रात सक्रिय सहभाग घेतला. त्यांनी दलित साहित्य आणि संत साहित्य या विषयावर शोधनिबंध वाचला / प्रमुख पाहुणे / सत्राध्यक्ष / अध्यक्ष म्हणून उपस्थित राहून मार्गदर्शन केले. या बद्दल हे प्रमाणपत्र देण्यात येत आहे.

डॉ.सुभाष शेकडे
समन्वयक

डॉ.जी.पी.ढाकणे
प्राचार्य

पाथर्डी
दि.१२ व १३ जानेवारी २०१८

संयोजक
मराठी विभाग

प्रायोजक
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

श्री छत्रपती शिवाजी शिक्षण संस्था आडस, संचलित

# वसंत महाविद्यालय, केज, जि.बीड

एक दिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्र
२७ फेब्रुवारी २०१८

**समकालीन मराठी साहित्य**

## ।। प्रमाणपत्र ।।

प्रमाणित करण्यात येते की, प्रा./डॉ./श्री/श्रीमती डॉ. चंद्रसेन एस आवारे

विद्यापीठ/महाविद्यालय कला व विज्ञान महावि. चौसाळा जि. बीड. समकालीन साहित्य संज्ञा व स्वरूप यांनी

एकदिवसीय समकालीन मराठी साहित्य या राष्ट्रीय चर्चासत्रामध्ये अध्यक्ष/ विषय प्रवर्तक / शोध निबंध वाचक / संशोधक विद्यार्थी म्हणून

सहभागी होऊन उपस्थित राहिल्याबद्दल प्रमाणपत्र देण्यात येत आहे.

| | | |
|---|---|---|
| सहसंयोजक | संयोजक | प्राचार्य |
| प्रा. प्रशांत क्षीरसागर | [illegible]भुज सोळंके | डॉ. माधवराव फावडे |

समकालीन आदिवासी साहित्य
प्रा. नागनाथ बनसोडे
६८ - ७५

शेतकऱ्याच्या तोलाच्या जगण्याचा हृदयस्पर्शी आविष्कार म्हणजे 'असं जगणं नोको'
ही प्रादेशिक कादंबरी
डॉ. विजयकुमार शिवदास ढोले
७६ - ८३

पश्चिम खानदेशातील अदिवासी (भिल्लांची) लोकगीते
प्रा. डॉ. एम.बी. धोंडगे आणि प्रा. आर.एम. आहिरे
८४ - ९०

समकालीन साहित्य, संज्ञा व स्वरुप
प्रा. डॉ. चंद्रसेन एस. आवारे
९१ -९५

समकालीन मराठी ग्रामीण साहित्य
प्रा. डॉ. सहदेव विलासराव रसाळ
९६ - १०१

ऊससोड कामगार बनण्याची कारण मिमांसा
डॉ. श्रीम. गिते कविता नरसिंगराव
१०२ - १०७

मराठी रंगभूमीची स्थिती
हनुमंत बिरुदेव सौदागर
१०८ - ११२

जागतिकीकरणानंतरची समकालीन स्त्रीवादी साहित्याची चळवळ
प्रा.डॉ. गोविंद रामदिनेवार
११३ - ११९

आदिवासी साहित्याचा
मोहन भीमा कांबळे
१२० - १२३

समकालीन शिक्षण व्यवस्थेत
प्रा. डॉ. दिलीप भिसे
१२४ - १२७

समकालीन मराठी ग्रामीण
प्रा. डॉ. संजय खाडप
१२८ - १३०

'गराडा' शेतकऱ्याच्या
कादंबरी
प्रा. डॉ. संगीता दत्ता
१३१ - १३५

समकालीन मराठी
प्रा. महारुद्र जगत
१३६ - १४१

नंतर आलेले ले
प्रा.डॉ. राजकु
१४२-

ग्रामीण कादं
स. प्र. ढास
१४९ -

साठोत्तर
प्रा. डॉ.
१५४

BULLETIN OF INDIAN SOCIETY AND CULTURE
ISSN 2395-3748
Vol 5, Issue 2, Feb 2018, Pp. 91 - 95
http://www.vishwabharati.in
Paper received: 01 Jan 2017
Paper accepted: 25 Feb 2017
© VISHWABHARATI Research Centre

# समकालीन साहित्य, संज्ञा व स्वरुप

प्रा. डॉ. चंद्रसेन एस. आवारे

साहित्य चर्चेमध्ये आपण परंपरांचा विचार करतो. विविध वादांचा आणि संप्रदायांचा आपण विचार करतो. विविध प्रवाहांचा विचार करतो. साहित्यातील विविध परंपरा खरे तर साहित्यिकांच्या विविध स्वभावांच्या द्योतक असतात. साहित्यातील विविध वाद-संप्रदाय म्हणजेही साहित्यिकांचे स्वभावच होत. साहित्यातील एकेका प्रवाहामधूनही विवक्षित साहित्यिकाच्या स्वभावाचे एकेक रसायनच वाहत असते. विविध नावांनी जसे साहित्यिकांचे स्वभाव साहित्यात आविष्कृत होतात तसा एक विवक्षित साहित्यिक स्वभाव आणखी एका नावाने साहित्यात राज्य करीत असतो. 'समकालीनता' हे या स्वभावाचे नाव आहे.

## समकालीनता आणि मराठी साहित्य :

समकालीनतेची चर्चा मराठीमध्ये मागील काही वर्षांमध्येच व्हायला लागली आहे. याला कारण भोवतीच्या समस्यांच्या धुमश्चक्रीमधून मराठी साहित्यविश्वात जन्माला आलेल्या आणि प्रभावी ठरलेल्या नव्या वाङ्मयीन चळवळी. या नव्या वाङ्मयीन आंदोलनांमधून मुख्यत्वे समकालीनता हा स्वभाव जन्माला आला आणि या आंदोलनामुळे अत्यंत तीव्र रुपात तो आविष्कृत झाला. समकालीनता हा स्वभाव

प्रा. डॉ. चंद्रसेन एस. आवारे : (मराठी विभागप्रमुख), कला व विज्ञान महाविद्यालय, पौसाळा, ता.जि. बीड.

आधुनिक महाराष्ट्रात प्रथम लोकहितवादी, फुले आणि आगरकर यांच्या
लेखनातून अत्यंत स्वतंत्र पद्धतीने व्यक्त झाला. ललित साहित्याशी त्या
मराठी बाबा पद्मनजी, केशवसुत, हरिभाऊ आपटे, सुदाम्याचे पोहे लिहि
श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर, अण्णासाहेब किर्लोस्कर, गो.ब. देवल यांच्या निर्मि
पडली.

प्राचीन भारतीय साहित्यशास्त्राने हजारो वर्षे समकालीनता हा स्वभाव साहि
जन्मास येऊ न देण्याची खबरदारी घेतली. मराठीतल्या तथाकथित का
साहित्यशास्त्राने, अर्थात स्वायत्ततावादी साहित्यशास्त्राने समकालीनता या स्वभा
पाठ फिरवणारे साहित्य स्वभावच जन्माला घालण्याचे कार्य केले.

मराठी साहित्य म्हणजे खरे तर मराठी भाषा बोलणाऱ्या सर्व मराठी माण
जीवनव्यवहारांचे साहित्य ! पण या अर्थाने मागल्या शेकडो वर्षांमध्ये मराठी साहि
'मराठी साहित्य' होता येणे जमलेले नाही. याला कारण महाराष्ट्राची समाज
आणि मागल्या शेकडो वर्षांमध्ये महाराष्ट्रामध्ये प्रमाण मानलेली समाजरचना
त्यामुळे येथील उच्च वर्णाने अध्ययन–अध्यापनाचे, साहित्यनिर्मितीचे
साहित्यमीमांसेचे सर्व अधिकार स्वतःपुरतेच मर्यादित करुन घेतले होते. या
आपल्या वर्गाच्या कक्षेतील भावभावना, विचार आणि संवेदना यांचीच अभि
केली. हा वाङ्मयीन स्वभाव एका वर्णाचा (एका थोर विचारवंताने म्हटल्यानु
भारतातील वर्ण म्हणजे वर्गच होत, त्यानुसार) अर्थात एका वर्गाचा होता. या व
साहित्य आपल्या वर्गहिताच्या दृष्टीतून दुनिया न्याहाळीत होते. स्ववर्गाचे
आणि स्ववर्गाचे वर्चस्व अबाधित राहील असा मूल्यसंस्कार हे साहित्य करीत हो
ापल्या वर्गाचे जे स्थान समाजात पूर्वी होते तेच वर्तमानकाळात आ
विष्यकाळातही राहावे अशीच या वर्गाच्या साहित्याची इच्छा प्रत्येक वर्तमान
सते. हा वर्ग इतर वर्गांना साहित्यनिर्मिती करु देत नाही. पण हा कानून
डा शिथिल केला तर या सर्वोच्च वर्गाच्या मूल्यांचा उद्घोष करणारे साहित्य
र वर्गाच्याही साहित्यिकांकडून सिद्ध होईल याचीच तो खबरदारी घेत असत
ठीत हेच मोठ्या प्रमाणात घडले. पण हे सर्व झाले तरी या पद्धतीनेही मरा
त्य मराठी भाषा बोलणाऱ्या सर्व मराठी माणसांच्या जीवनव्यवहारांचे साहि
नाही, असे असले तरी केवळ मूठभर उच्चवर्गीयांच्या साहित्याला आपण मरा
य म्हणतो. आपल्या फायद्यासाठी सर्व समाजाला थांबवून ठेवणाऱ्या थांबलेल्
गाचे ते साहित्य असते. असे साहित्य मराठी भाषेतून लिहिले गेलेले अस

REDMI NOTE 8 PRO
AI QUAD CAMERA



तरी ते जसे मराठी साहित्य असत नाही तसेच
कारण समकालीनता हा एक स्वभाव अस
सर्वस्वी निराळा असतो. पण हा स्वभाव क
तील पातळीवरून विरोधीही असतो. उच्चवर्गी
प्राय किंवा प्रस्थापित व्यवस्थेचे साहित्य
फिरवून उभे असते, त्याचे कारण हे
समकालीनता हा स्वभाव कोणत्याही पात
बळी दिल्याशिवाय समकालीनता हा स्व
नाही.

## जीवनाची गतिशीलता :

जीवन म्हणजे एक अखंड गतिमा
अशीच असते. प्रत्येक गोष्ट बदलत
प्रत्येक गोष्टीत स्वतःहून वेगळे होण्य
'सब्बं अनिचम्' – असे बुद्धाने या
जीवनाच्या या परिवर्तनशील प्रकृत
नाडी. ही नाडी आपल्या प्रत्येक
जीवंत आणि संवर्धनशील अशा हा
वाहत असतात. आपल्या संवेदन
लहानातल्या लहान वा मोठ्या
किंवा तिचे सारतत्त्वे संपूर्णपणे
व्यापक संदर्भातच उभे क
परस्परविरोधी अनंत स्वभाव
लक्षात घेता येते. उच्चवर्गीय
अन्वर्थकतेच्या मूळाशी खो

स्थितिशीलता आणि
रंगलेले असते. या युगसंघर्ष
हा समकालीन होत असत

जीवनाला बांधणार
स्वभाव असतात तर ज

…ते जसे मराठी साहित्य ठरत नाही तसेच ते समकालीन साहित्यही ठरत नाही. …त्या समकालीनता हा एक स्वभाव असतो आणि थांबलेल्या स्वभावाहून तो …शी निराळा असतो. पण हा स्वभाव केवळच निराळा नसतो तर तो प्रकृतीत …पातळीवरुन विरोधीही असतो. उच्चवर्गाचे साहित्य काय, शोषणव्यवस्थेचे साहित्य …य किंवा प्रस्थापित व्यवस्थेचे साहित्य काय समकालीनतेकडे कटाक्षाने पाठ …रून उभे असते. त्याचे कारण हे की, थांबलेपणा या त्याच्या स्वभावाशी …कालीनता हा स्वभाव कोणत्याही पातळीवरुन जुळत नाही. संकुचित वर्गहिताचा …दी दिल्याशिवाय समकालीनता हा स्वभाव साहित्यिकाला आपल्यात सामावून घेत …ही.

## जीवनाची गतिशीलता :

जीवन म्हणजे एक अखंड गतिमानता. या जीवनाची प्रकृती नवनवोन्मेषशालिनी …शीच असते. प्रत्येक गोष्ट बदलत असते. परिवर्तन ही जीवनाची प्रकृती आहे. प्रत्येक गोष्टीत स्वत:हून वेगळे होण्याची व स्वत:पलीकडे जाण्याची प्रवृत्ती असते. 'सर्वं अनित्यम्'– असे बुद्धाने याच अर्थाने म्हटले आहे. जीवनाची गतिमानता जीवनाच्या या परिवर्तनशील प्रकृतीशी निगडीत आहे. हे परिवर्तन म्हणजे जीवनाची नाडी. ही नाडी आपल्या प्रत्येक व्यवहारात थडथडत असते. ऊर्जेच्या या अत्यंत जीवंत आणि संवर्धनशील अशा हालचाली असतात. आपल्या विचारातून या हालचाली वहात असतात. आपल्या संवेदना–भावनांमधून या नाडीची स्पंदने मोहोरत असतात. लहानातल्या लहान वा मोठ्यातल्या मोठ्या अशा कोणत्याही गोष्टीचे संपूर्ण सत्य किंवा तिचे सारतत्त्वे संपूर्णपणे लक्षात घेण्यासाठी तिला जीवनाच्या प्रकृतीच्या या व्यापक संदर्भातच उभे करावे लागते. जीवनातील सगळ्या परस्परविरोधी प्रेरणांच्या, परस्परविरोधी अनंत स्वभावांच्या अनुबंधात उभे करुनच एखाद्या गोष्टीची अन्वर्थकता लक्षात घेता येते. उच्चवर्गाच्या स्वभावाला या अन्वर्थकतेशी कर्तव्य नसते. उलट या अन्वर्थकतेच्या मूळाशी खोल जाणे हाच समकलीनता या स्वभावाचा ध्यास असतो.

स्थितिशीलता आणि परिवर्तन यांचे जीवननाट्य हजारो पातळ्यांवर जीवनात रंगलेले असते. या युगसंघर्षात बुडी घेऊन मानवी जीवनाचे दर्शन घडविणारा साहित्यिक हा समकालीन होत असतो.

… थोपविणाऱ्या काही शक्ती असतात. असे काही … मोकळ्या

[illegible] घडपडणाऱ्या काही शक्ती असतात. या परस्परविरोधी [illegible] कधी अत्यंत स्पष्टपणे चाललेला असतो, कधी एखाद्या छावणीच्या पूर्ण [illegible] असेही वाटत असते पण कोणत्याही अदृश्य पालखीवरुन चाललेला [illegible] दोन छावण्यामधील संघर्ष पूर्णत: कधीच थांबलेला नसतो. कधीकाळी [illegible] अत्यंत प्रखर रुप प्राप्त होते, सर्वत्र ठिणग्या उडताना दिसतात. [illegible] ज्वालांचेच अलंकार धारण करतो आहे असे वाटते. त्या काळाचा [illegible] वादांनी फुलणारा मध्यवर्ती स्वभाव लक्षात घेणारे मनच समकालीन लेखकाचे [illegible] त्याच काळात लेखन करणारे पण वरील प्रक्रियेला पारखे झालेले लेखक समकालीन होऊ शकत नाहीत.

समकालीनता हा स्वभाव जीवनातील मध्यवर्ती वादा–संवादात त्याच [illegible] अतिसूक्ष्म गहनात उतरतो. जीवनाला मुक्त करु पाहणाऱ्या, जीवनाच्या ऊर्जेला [illegible] वाटा मोकळ्या करुन देणाऱ्या शक्तींच्या बाजूने साहित्यिक उभा राहतो. जी [illegible] बद्ध पाहणे म्हणजे विकृती. ते वाहते करु धजणे म्हणजे प्रकृती, त्याला अधि[illegible] [illegible]दर्यपूर्ण आणि अर्थपूर्ण करण्यासाठी धडपडणे म्हणजे संस्कृती. जो साहित्यि[illegible] [illegible]त्तीचा बळी ठरत नाही आणि प्रकृती व संस्कृती यांच्या प्रकाशमार्गावरुन स्वत:[illegible] [illegible]वित नेतो तो साहित्यिक समकालीन साहित्यिक असतो.

## [illegible]हित्यकृती : काळाचे अपत्य :

श्रेष्ठ प्रतिभावंत मन हे नवनवोन्मेषशालिनी ऊर्जेचे अपत्य असते आणि त्याची [illegible]हित्यकृती वरील अर्थाने काळाचे अपत्य असते. ऊर्जेचा स्वभाव हाच प्रतिभावंत [illegible]हित्यिकाचा स्वभाव असतो म्हणून गतीने फुलत असतो. स्थितीगतीच्या स्वकालीन [illegible]नसंघर्षात तो प्रकाशाच्या प्रेरणांचा पाईक होतो. तो स्वत: प्रकाश असतो म्हणून [illegible]काशाकडे झेपावत असतो. जीवनातील प्रकाशमूल्यांनी झपाटलेले ते मन असते [illegible]ळे भोवतीच्या जीवनातील वादा–संवादाच्या, अंधार–उजेडाच्या धुमश्चक्रीत [illegible]ी हा साहित्यिक देऊ शकत असतो. साहित्यिकाच्या या स्वभावाला समकालीन[illegible] [illegible]षण लावावे लागते.

अशा साहित्यिकाची साहित्यकृती इतिहासात जमा होत नाही. तो दर नव्या [illegible]नात आपली अन्वर्थकता शाबीत करते. याचे कारण आपल्या भोवतीच्या [illegible]तील कालप्रवाहाचा अत्यंत सच्चा प्रत्यय ती देत असते. ही अर्थपूर्णता [illegible] [illegible]तीला प्राप्त होते याचे कारण आपल्या वर्तमानाच्या संघर्षसामग्रीतून ति[illegible]



मानवी मनोविश्वाचा [illegible] प्रकाशि[illegible] [illegible]संघर्षपसाऱ्यात कलाकृती ज्या प्रमाणात [illegible] होत असते. त्या प्रमाणातच ती अक्षय[illegible] इतिहास घडवितात, पण इतिहासात अड[illegible] घडवितात, पण युगाच्या चौकटीत माव[illegible]

मानवी मनांच्या संबंध–नाट्याच्या [illegible] व्यवहारांच्या संश्लेषणातून आपल्या काळ[illegible] जो शब्दबद्ध करु शकतो तो समकाली[illegible] करणाऱ्या तीव्र यातना व उत्कट सुख[illegible] नेमके वर्णन ठरु शकतील अशा प्राण[illegible] होतो, ते साहित्य समकालीन साहि[illegible]

समकालीन स्वभावाला का[illegible] वावरतो आहोत ती काळाची घडी [illegible] या स्वभावाला असते. भूत आणि [illegible] संकल्पांचा पूल असतो. वर्तमान [illegible] होय, याची प्रचीती हा स्वभाव घे[illegible] उज्ज्वल भवितव्याकडे नेणाऱ्या प[illegible] उत्कटपणे जगण्याच्या धुमश्चक्री[illegible] प्राप्त जीवनापासून त्याला पल[illegible] डाग तो आपल्या रक्ताने जणू [illegible] बुद्धिप्रामाण्यवादाच्या प्रका[illegible] माणसाला, माणसाच्या सर्वा[illegible] एक नैतिकताच होय. साहित्यि[illegible] करणारी समकालीनता ही [illegible] विद्रोह आहे. मूल्यदर्शी प[illegible] स्वभाव आहे.

संदर्भ:–


१. साहित्य समीक्षा [illegible]

२. समकालीन साहि[illegible]

मानवी मनोविश्वाचा तळठाव प्रकाशित केलेला असतो. आपल्या वर्तमानाच्या अवकाशात कलाकृती ज्या प्रमाणात उतरते, त्या प्रमाणातच ती कालातीतही होत असते. त्या प्रमाणातच ती अक्षरत्वानेही मंडित होत असते. अशा कलाकृती इतिहास घडवितात, पण इतिहासात अडकून पडत नाहीत. अशा कलाकृती युगांतर घडवितात, पण युगाच्या चौकटीत मावतही नाहीत.

मानवी मनांच्या संबंध–नाट्याच्या चित्रणातून, नाना पातळ्यांवरील मानवी व्यवहारांच्या सश्लेषणातून आपल्या काळाच्या नाडीची स्पंदने त्यांच्या सकल संदर्भासह जो शब्दबद्ध करु शकतो तो समकालीन साहित्यिक होय. त्या काळाला नियंत्रित करणाऱ्या तीव्र यातना व उत्कट सुखसंवेदना आणि त्या काळाच्या स्वभाववैशिष्ट्यांचे नेमके वर्णन ठरु शकतील अशा प्राणभूत समस्यांचा स्वर ज्या साहित्यातून मुखरित होतो, ते साहित्य समकालीन साहित्य ठरते.

समकालीन स्वभावाला काळाच्या अखंडत्वाची खोल जाण असते. आपण उभे असतो आहोत ती काळाची घडी ही मागील कड्यांना जोडलेली असते, याचेही भान या स्वभावाला असते. भूत आणि भविष्य यांच्यात मानवी मनातील परिवर्तनाच्या संकल्पांचा पूल असतो. वर्तमान ही भूत–भविष्यांच्या वाद–संवादाची संग्रामभूमी होय, याची प्रचीती हा स्वभाव घेत असतो. समकालीन या स्वभावाचे नाते जीवनाला उज्ज्वल भवितव्याकडे नेणाऱ्या परिवर्तनाशी असते. कारण हा स्वभाव सर्व शक्तीनिशी उत्कटपणे जगण्याच्या धुमश्चक्रीत सामील झालेला असतो. ऊर्जेचे अपत्य असल्याने ग्रस्त जीवनापासून त्याला पलायन शक्य नसते. माणूसकीवर पडलेले अमानुषतेचे डाग तो आपल्या रक्ताने जणू धूत असतो. त्याचा स्वभाव अंधश्रद्धेला मूठमाती देऊन बुद्धिप्रामाण्यवादाच्या प्रकाशातून आपल्या प्रतिभेला कार्य करायला लावीत असतो. माणसाला, माणसाच्या सर्वांगिण उज्ज्वलतेला मध्यवर्ती मानणारा हा स्वभाव म्हणजे एक नैतिकताच होय. साहित्यिकाला स्थितीगतीच्या संघर्षात गतीच्या छावणीत उभे करणारी समकालीनता ही व्यापक पातळीवरची नैतिकताच ठरते. या नैतिकतेत विद्रोह आहे. मूल्यदर्शी परिवर्तन आहे. समकालीनता हा साहित्यातील क्रांतिप्रेरक स्वभाव आहे.

संदर्भः–

१. साहित्य समीक्षा – डॉ. यशवंत मनोहर

श्री छत्रपती शिवाजी शिक्षण संस्था आडस, संचलित

# वसंत महाविद्यालय, केज, जि. बीड

एक दिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्र

२७ फेब्रुवारी २०१८

समकालीन मराठी साहित्य

## ॥ प्रमाणपत्र ॥

प्रमाणित करण्यात येते की, प्रा./डॉ./श्री/श्रीमती डॉ. चंद्रसेन एस आवारे

विद्यापीठ/महाविद्यालय कला व विज्ञान महावि. चौसाळा जि. बीड. समकालीन साहित्य : संज्ञा व स्वरूप

एकदिवसीय समकालीन मराठी साहित्य या राष्ट्रीय चर्चासत्रामध्ये अध्यक्ष/ विषय प्रवर्तक / शोध निबंध वाचक / संशोधक विद्यार्थी म्हणून

सहभागी होऊन उपस्थित राहिल्याबद्दल प्रमाणपत्र देण्यात येत आहे.

सहसंयोजक
प्रा. प्रशांत क्षीरसागर

संयोजक
...भुज सोळंके

प्राचार्य
डॉ. माधवराव फावडे